

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

С.С.Троян

КОЛОНІАЛЬНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АФРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ НІМЦЯМИ (кінець XVII – середина XIX ст.)

Наприкінці квітня 1884 р. Німецька імперія офіційно включила до свого складу першу колонію – територію Ангра-Пекена на південному заході африканського континенту. Заволодіння кайзерівською Німеччиною впродовж 1884–1885 рр. колоніями в Африці й Океанії мало зміцнити її позиції як великої європейської держави і підтвердити прагнення до світової гегемонії, зайняття свого “місця під сонцем”. Дуже швидко така політика привела до загострення низки колоніальних протиріч з іншими метрополіями, насамперед з Великою Британією. Однак ще задовго до цього – під час правління “великого курфюрста” Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького (1640–1687) – німці здійснили першу спробу здобути власні колонії. Вона була наслідком діяльності його практичної натури. Недаремно російський історик і публіцист Г.Форстен на рубежі XIX–XX ст. писав, що Фрідріх Вільгельм “ніколи не дивився на політику, як на теорію; він завжди спрямовував її, керуючись обставинами, на свою користь”¹.

Треба зауважити, що якщо колоніальна політика кайзерівської Німеччини в 1884–1918 рр. в багатьох аспектах досліджувалася досить ґрунтовно², то попередній період, коли здійснювалися лише перші кроки німців на колоніальному поприщі, вивчався лише епізодично³. Звідси, *мета даної наукової розвідки* – розкрити суть і направленість перших спроб німців заволодіти колоніями на території Африки, взяти участь поряд з представниками інших великих держав у колонізації та дослідженні “чорного континенту” впродовж кінця XVII – середини XIX ст.

У другій половині XVII ст. покласти початок широко задуманій морській і колоніальній політиці, з точки зору “великого курфюрста”, повинно було створене ним морське міністерство. Наслідуючи англійських піратів і колонізаторів, він за порадою голландського шукача пригод Б.Рауле змусив кілька оснащених ним кораблів напасти на іспанські судна в Атлантиці і доручив своїм агентам з спеціально створеної Африканської торгової компанії споруджувати на Гвінейському узбережжі Африки форти, а також домовлятися з туземними князьками про передачу території у володіння Бранденбургу. Все мало робитися з “Божою допомогою” – Deo duce, – як можна було прочитати на відкарбованих курфюрстом дукатах Африканської компанії.

Німці прагнули скористатися тим, що ще з XV ст. португальські рабовласники почали перетворювати цей район у величезну арену “полювання на чорношкірих”. Узбережжя Верхньої Гвінеї від гирла річки Вольти до дельти Нігеру стало важливою областю торгівлі рабами в Африці. З’явилася навіть назва узбережжя сучасної Гани, Того, Беніну, яка яскраво ілюструє ситуацію, що склалася у XVI–XVIII ст., – Невільницький берег. Саме ця смуга західноафриканського узбережжя привернула слідом за португальцями, голландцями, французами і англійцями погляди німецьких мореплавців в кінці XVII ст. Перші їхні кораблі з’явилися в Гвінеї у 1683 р. Водночас Бранденбург заснував там свої форти і факторії. Так, на території сучасної Гани німці спорудили фортецю Гросфрідріхсбург, а на острові Арген відбудували старий занедбаний португальський форт. Вони служили торговими центрами, де скуповувалися невольники і товари у навколишніх жителів. Форт мав спеціальне приміщення для рабів, у якому куплені африканці чекали приходу невольницького корабля. Воно могло вмістити від кількох десятків до кількох сотень негрів. Крім того, бранденбуржці у своїх фортах і факторіях тримали гарнізон чисельністю 85 чоловік. Для порівняння, голландські гарнізони нараховували у той час 368 чоловік, англійські – 208, датські – 85⁴.

Підприємці Бранденбургу прагнули до неосяжного для них ідеалу: стати торговим посередником такого ж масштабу, як колоніальні купці Нідерландів та Англії. Не маючи колоній у Новому світі, вони посилали в Америку щорічно один-два невольницьких кораблі, продавали рабів там, де було дорожче. Найбільш відомим був трикутний маршрут: 1) шлях з Європи в Африку вздовж берега до Гвінейської затоки, де продавали промислові товари і взамін купували рабів; 2) перехід з екваторіальними течіями до Антильських островів, куди доставляли негрів для роботи на плантаціях, а судна завантажували прянощами; 3) повернення в Європу кораблів з колоніальними товарами за допомогою антициклону. При цьому перехід від

Сан-Томе до Антильських островів міг тривати від 40 до 120 і навіть більше днів, якщо наступав штиль. Слід також зауважити, що незначну долю африканської работоргівлі становив вивіз рабів у Європу. Купці-бранденбуржці поряд з підприємливими людьми з інших держав взяли участь у доставці “чорного дерева” на територію Старого Світу. За весь час работоргівлі в Європу доставили від 50 до 100 тис. негрів⁵.

Зрозуміло, авантюристичні спроби перетворити Бранденбургу морську і колоніальну державу ні до чого, крім втрати грошей, не привели. На початку XVIII ст. бранденбуржці не витримали конкуренції і покинули Африку. У 1717 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I підписав з нідерландською Вест-Індською договір про передачу їй своїх колоніальних володінь за 6 тис. дукатів. Німецькі форти і факторії після 1721 р. перейшли до голландців, чим було покладено кінець колоніальній політиці феодално-абсолютистського Бранденбурзького курфюрства, а потім Пруської держави в епоху меркантилізму. Але ці “колоніальні подвиги” Фрідріха Вільгельма і його наступників не були забуті в Німеччині.

У розпал заокеанської експансії 1884–1885 рр. колоніальні ентузіасти прагнули підігріти спогади про далеке минуле, у якому відшукували “натхненні” приклади участі німців у пограбуванні народів Африки. Орган націонал-ліберальної партії “Кельніше Цайтунг” у вересні 1884 р. надрукував детальну статтю про африканські авантюри Бранденбурга-Пруссії у 1681–1721 рр. Автор особливо хвалив рейхсканцлера Бісмарка за те, що він відродив і продовжив цю “славну” справу, розпочату “Великим курфюрстом”⁶. Відділення військової історії німецького генерального штабу видало у 1885 р. спеціальну публікацію “Бранденбург-Пруссія на Західному березі Африки у 1681–1721 рр.”⁷. Один екземпляр цієї книги був урочисто піднесений Бісмарку в день його 70-річчя, як “невтомному борцю за зміцнення німецької могутності, у тому числі й на колоніальному поприщі”⁸. Тим самим підкреслювалася роль рейхсканцлера в успішному здійсненні німецької колоніальної експансії на території Африки і в басейні Тихого океану впродовж 1884–1885 рр., відзначалася спадковість колоніальної політики Німеччини, її “глибокі” історичні корені і традиції. Тобто, історичні сторінки колоніальної діяльності Бранденбурзько-Пруської держави в Африці у кінці XVII – на поч. XVIII ст. використовувалися з пропагандистською метою активними прибічниками німецької колоніальної експансії сер. 80-х рр. XIX ст.

Німці у досліджуваній період також взяли участь у господарській колонізації африканського континенту. Ще в середині XVII ст. вони слідом за голландськими переселенцями придбали великі земельні ділянки на території Капської провінції на півдні Африки. Серед колоністів перева-

жали голландці, тому їх всіх стали називати бурами (від голландського “бур” – селянин). Однак зовсім швидко бури стали зовсім не мирними землеробами і скотарями, які власною працею годували себе годували себе і свої сім’ї. На початок XIX ст. колоністи, кількість яких безперервно поповнювалася прибуваючими поселенцями з Голландії, Німеччини, Франції, уже володіли величезними полями і пасовищами, невпинно проникаючи далі, у внутрішні райони. При цьому вони знищували або зганяли з земель бушменів та інші корінні народності койсаномовної групи, відбирали у них землю і худобу. Прикриваючись догматами кальвінізму і лютеранства, бури проголосили своїм “божественним правом” поневолення людей з іншим кольором шкіри. Частина підкорених африканців використовувалася на фермах і перебувала на становищі рабів. Це стосується у першу чергу хінтерланду Капської провінції, про що писали англійські автори Барроу і Персіваль, а також російський мандрівник В.Головнин, який відвідав Сімонштадт з квітня 1808 р. по травень 1809 р.⁹

На початку XIX ст. Капську колонію захопила Великобританія. З 1806 р. у Капштадті знаходилася резиденція англійського губернатора. Цим був покладений початок ще інтенсивнішого колоніального проникнення в Південну Африку, яке в кінцевому підсумку привело до колоніального загарбання її території, підкорення і експлуатації племен та народів Південної і Південно-Західної Африки англійськими монополіями. Між двома групами, зацікавленими у господарській колонізації і відкритій колоніальній експансії, – бурами й англійськими колонізаторами розпочалася боротьба. Серед бурського населення у ній взяли безпосередню участь німецькі поселенці-колоністи. Англійці і бури переслідували одну кінцеву мету – експлуатувати населення і природні багатства Африки, але вони розрізнялися за безпосередніми завданнями, мотивами і формами своєї діяльності, бо представляли різні етапи і рушійні сили колоніалізму. Програла в цьому поєдинку бури, так як були не в змозі рішуче перейти до капіталістичних методів експлуатації. Водночас, і в ідейному плані вони представляли і спиралися у своїй діяльності на теоретичні положення колоніалізму епохи конкістадорів, підприємливих купців і щасливих золотошукачів – проведення заокеанської колонізаційної політики шляхом опори головним чином на власні сили. В умовах гострої конкуренції з боку крупних колоніальних держав і компаній, які користувалися їх підтримкою, ці ідеологічні позиції як у теорії, так і на практиці терпіли крах.

XIX століття ввійшло в історію як епоха географічних і етнографічних відкриттів та досліджень африканського континенту. Уже з кінця XVIII ст. з метою підготовки до колоніальних загарбань проводилося систематичне вивчення внутрішніх районів Африки. Багато дослідників під час своїх по-

дорожей і пошуків пережили неймовірні труднощі, часто наражалися на смертельну небезпеку, проявляли самовідданість і відвагу. До того ж їх експедиції до 1870 р. тільки частково фінансувалися зацікавленими у колоніальній політиці колами. Вони вважали себе першовідкривачами ще мало відомого в Європі континенту. Деякі з їх звітів і повідомлень містили важливі наукові дані. Сюди відносяться матеріали з географії, геології, кліматології, економіки, надзвичайно цікаві описи історико-етнографічних умов, які характеризували суспільні відносини окремих народів Африки. Більша частина цих дослідників у першій пол. XIX ст. ще не була проникнута расистськими і геополітичними теоріями, які повністю виправдовували колоніальні завоювання. В етнографії великою популярністю користувалися еволюційні ідеї, які визнавали досягнення і здатність до прогресу неєвропейських народів, у тому числі й африканців. Епоха братів Гумбольдтів наклала свій позитивний відбиток на дослідження нових земель і народів.

Однак відкриття і дослідження, навіть якщо вони здійснювалися не за прямим замовленням колоніальних держав і зацікавлених у цьому колоніальних кіл, все ж служили підготовці колоніальної експансії і поневолення народів Африки. Перш за все необхідно було одержати надійні і достовірні дані про глибинні території континенту. Щоб розширити торговельні зв'язки, налагодити видобуток сировини, знайти нові ринки збуту, потрібно було знати, куди течуть річки, який суспільний рівень розвитку африканського населення, чи можлива його капіталістична експлуатація. Часто різні товариства і держави одночасно організовували експедиції з аналогічними завданнями. Торгова і промислова буржуазія, яка стояла за ними, пов'язувала з цими подорожами певні надії. Активну роль у дослідженні і вивченні африканського континенту в цей час відігравали представники Німеччини, хоча територіально роз'єднана їхня батьківщина ще не мала прямих колоніальних інтересів там. Прикладом цього може бути діяльність філолога Г.Барта.

У 1849 р. британський уряд виділив великі кошти для подорожі у північні райони Нігерії і середньої течії Нігеру. У цій експедиції під керівництвом Дж.Річардсона взяв участь приват-доцент Берлінського університету Г.Барт. Основним її завданням було відкрити для англійської торгівлі Судан і розвідати караванні шляхи від Середземного моря до Судану. Мандрівники вийшли з Триполі у березні 1850 р. Через рік помер Річардсон і начальником експедиції став німець А.Офервег. Разом з Бартом він дослідив області навколо озера Чад до Багірмі. Барт з піднесенням описував “широку і величну ріку, яка текла по повністю рівній місцевості (малася на увазі р.Бенуе – С.Т.)”. Дослідження самого Чада переконало Барта

у неможливості зробити зйомку його берегів, бо “обриси озера міняються кожного місяця”¹⁰.

У вересні 1852 р. Офервег помер від тропічної малярії і керівництво експедицією перейшло до Барта. Він самостійно дослідив обширну територію Судану на захід від оз. Чад до Нігеру. Барт особисто переконався у судноплавстві середньої течії річки. У серпні 1855 р. він після переходу через Сахару повернувся в Тріполі. За шість років Барт пройшов по Сахарі і Судану понад 20 тис. км, привіз виключно цінні матеріали про область між Борну і Томбукту, наніс на карту річки Бенуе, Шарі і Логоне. Поряд з цінною природничонауковою інформацією Барт збирав рукописи. В Томбукту він, наприклад, відкрив хроніку “Таріх ас-Судан”, яка відноситься до XVII ст. Він також записав усні перекази про історію деяких народів Центрального і Західного Судану. Таким чином, Барт поповнив уявлення європейців про культуру та історію африканців новими відкриттями.

Цей видатний німецький дослідник, як і багато інших його колег, що цікавилися археологією, географією, історією і природничими науками, водночас був агентом британського уряду і крупних торгових компаній. Його звіти насичені вказівками, де на Нігері зручно будувати торгові бази, він настійно рекомендував насильно вводити монокультури. Барт не скупився на рекомендації колонізаторам. Він, наприклад, радив Англії залучити правлячу аристократію ранньофеодальних держав і племінних союзів африканців до співробітництва, що потім дійсно принесло свої плоди. Хоча політичні погляди та ідейні принципи Барта були суперечливими, він явно виправдовував політику колоніального впливу і загарбань. Зокрема, Барт заявляв, що його обов’язкове завдання “довести цим грубим дітям природи перевагу духовного виховання”. В іншому місці він називає деяких африканців “дикими народностями”¹¹. Тобто, позитивне науково-пізнавальне значення діяльності Барта переплелось з негативною оцінкою туземців.

У досліджуваній період важливе місце у німецькій колоніальній діяльності займала торгівля ганзейських міст, основну роль у якій відігравали купці Гамбурга і Бремена. Вони вважали себе “громадянами світу”, але, водночас, “не відмовляли” тоді ще роздібленій Німеччині у своїх політичних симпатіях. Так, саме через Гамбург створена у 1660 р. англійська Королівська торгова компанія вивозила з Німеччини в Африку залізо і мідь у вигляді штаб і брусків, які користувалися там великим попитом. У деяких районах Африки, наприклад, біля р.Калабар, вартість раба визначалася кількістю залізних брусків або мідних браслетів. Дуже багато вивозили з Гамбурга тканини “слетіас”, яка користувалася великим попитом на західноафриканському узбережжі під час усього періоду работоргівлі.

Північнонімецькі міста перетворювалися у колектори певних товарів, які імпортувалися з віддалених країн. Так, Бремен зайняв центральне місце у торгівлі американським тютюном, Гамбург зосередив у своїх руках ввіз кави, цукру і колоніальних товарів, зберігаючи одночасно провідну роль у вивозі землеробських продуктів, лісоматеріалів і сировини. Нового характеру набув експорт: поряд з полотном і бавовняними тканинами Гамбург відправляв дошки, сіль, вапно, метали, залізні вироби, сукно, скло, фарфорові і гончарні вироби, мереживо, нюрнберзькі іграшки, рейнське вино. Цей перелік говорить про успіхи, досягнуті німецькою промисловістю у XVIII ст. Гавань Бремена щорічно відправляла і приймала 480 кораблів, гавань Любека – 800–950 суден, а гамбурзький порт служив базою для 2 тис. кораблів. 7 бременських і 32 гамбурзьких кораблі щорічно виходили на китобійні промисли¹². Три названі портові міста – Гамбург, Любек, Бремен – перетворилися у свого роду торгові ворота Німеччини.

Виключно прибуткова колоніальна торгівля з країнами африканського континенту стала приваблювати ганзейське купецтво у першій половині і середині XIX ст. Комерсанти з Гамбурга і Бремена діяли при підтримці німецького банківського капіталу і, незважаючи на конкуренцію і протидію англійців та французів, засновували там свої факторії. Цим вони розчищали шлях німецькому торговому капіталу і промислового капіталізму, які формувалися. Багато німецьких купців-підприємців діяло на Заході Африки. Янтцен і Тормелен влаштувалися на камерунському березі, Вельбер і Гедельт – на території майбутнього Того, фірми Гайзера і Вітта – в Лагосі і на узбережжі Дагомеї. Оптовий торговець тютюном А.Людеріц обстежив узбережжя Анголи й Південно-Західної Африки і заснував поселення у бухті Ангра-Пекена. Тільки в одному Лагосі в 1865 р. нараховувалося біля 50 опорних пунктів німецьких капіталістичних фірм¹³.

Особливо в Західній Африці відзначився гамбурзький торговий дім А.Вермана, який з 1849 р. регулярно посилав кораблі до її берегів. Флот Вермана з восьми суден поряд із звичайними виробами мануфактур перевозив горілку, порох і обмінював їх на пальмове масло, слонову кістку і золотий пісок, які дуже високо цінувалися в Європі. Весь ліберійський берег був усіяний відділеннями торгової контори Вермана. У 1854 р. вона заснувала в Монровії свою факторію, а в наступні роки ще кілька поселень. Верман прагнув утвердити свій вплив на Габоні, затоці Коріско і на території майбутньої німецької колонії Камерун. Але в умовах гострої конкуренції з боку Великобританії і Франції німецький фрітредерський капітал відчув гостру необхідність у підтримці держави і почав вимагати прямої анексії колоній. Крім Вермана і Людеріца таку вимогу ставили великі торгові сімейства О'Свальда і Хансінга, які діяли на сході Африки

і для розширення своїх операцій, надійного забезпечення торгових і політичних інтересів навіть підписали з занзібарським султаном договір про “дружбу”.

Підсумовуючи, зауважимо, що подорожі, експедиції, колоніальна діяльність і договори ганзейців з африканськими країнами у кінцевому підсумку чітко визначили головний напрямок колоніальної політики Німеччини в Африці: захоплення суцільних територій з заходу на схід континенту, тобто створення своєрідного “колоніального поясу на талії Африки”. Ці плани прямої анексії при збереженні непрямого впливу на правлячу аристократію на чолі з султаном поширювалися і на Занзібар. Вони стали ідеологічним обґрунтуванням зазіхань німецького колоніалізму на території Африки. Тобто, ганзейське купецтво і буржуазія своєю колоніальною діяльністю сприяли складенню яскраво виражених експансіоністських проявів ідеології німецького колоніалізму. Вони посилювалися конкретними умовами гострої конкурентної боротьби з англійськими і французькими колоніальними компаніями.

Водночас північнонімецькі ганзейські міста, і в першу чергу Гамбург, який на середину XIX ст. приєднав до слави першого торгового порту Європи також славу визнаного банківського та біржового центру, все ж залишався далеким від безпосереднього панування у морській торгівлі загалом і колоніальній зокрема. Це обумовлювалося й тим, що у гамбурзькій гавані базувалося 2 тис. кораблів, а власний флот міста налічував всього 280 суден. Необхідність віддавати Англії левову пайку торгового прибутку, залежність від неї у взаємовідносинах з європейськими державами яскраво говорили про те, що оволодіння балтійським фрахтом і незалежна роль у міжнародній колоніальній торгівлі залишалися на той час недоступними для міст німецької Півночі, позбавлених підтримки своєї держави. Усвідомлення цієї істини також визначало погляди передової частини північнонімецького купецтва. Не дивно, що у провідному торговому центрі – Гамбургу – склалося молоде й активне купецтво, яке палко бажало політичних змін, з гарячим співчуттям ставилося до визвольної боротьби північноамериканських колоній і до буржуазної революції кінця XVIII ст. у Франції. Саме у цих колах все більшу популярність отримували патріотичні ідеї, прагнення до створення єдиної Німецької держави, яка б захистила торгіву та колоніальну діяльність німців за океаном.

Таким чином, внаслідок німецького колоніального проникнення на територію африканського континенту в XVII – перший пол. XIX ст. набував все чіткішого оформлення союз німецького дослідника, місіонера, колоніста і купця-колонізатора. Остаточо він склався у другій пол. XIX ст. внаслідок діяльності Г.Швейнфурта, Г.Рольфса, Г.Нахтігала, Г.Вісмана,

А.Людеріца, Ф.Фабрі, К.Петерса. Ідейним ґрунтом для нього завжди служили хоча й суперечливі, але добре виражені ідеї колоніалізму про духовну і технічну перевагу європейців над африканськими народами, неможливість і небажаність їх розвитку без цивілізаторського впливу білої людини. При цьому позитивні сторони такого впливу часто нівелювалися абсолютизацією його негативних моментів (рабство африканців, насильна християнізація, військова розправа за непокору, руйнування вікових традицій туземних народів).

Примітки

1. *Форстен Г.* К внешней политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – №6. – С.307.

2. Див. напр.: *Дрекслер Х.* Юго-Западная Африка под германским колониальным господством / Пер. с нем. – М., 1987. – 292 с.; История германского колониализма в Африке / Пер. с нем. – М., 1983. – 412 с.; *Туполев Б.М., Пезушев А.М.* Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке. – М., 1991. – 265 с.; *Klaus K.* Die deutsche Kolonialgesellschaft und die deutsche Kolonialpolitik – von den Anfängen bis 1895 / Inaug.-Diss. – В., 1966. – 292 s.

3. *Савина Н.В.* Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. – М., 1982. – 340 с.; *Троян С.С.* Німецька колоніальна діяльність у XV-XVII ст. // Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб. – К., 1998. – Вип. 44. – С.3-12.

4. *Davies K.* Royal African Company. – L., 1957. – P.6.

5. *Ваккуру Ю.* Цивилизации долины Нигера: золото и легенды / Пер. с финск. – М., 1988. – С.84.

6. *Kölnische Zeitung.* – 1884. – 13-14 September.

7. *Brandenburg-Preussen auf der Westküste von Africa 1681 bis 1721.* – Lpz., 1912.

8. *Grenzboten.* – IV-VI. 1885. – S.496.

9. Африка глазами наших соотечественников. – М., 1974. – С.157-171.

10. *Магидович И.П., Магидович В.И.* Очерки по истории географических открытий: В 5 т. – М., 1982. – Т. 1. – С.264.

11. *Barths und Oferwegs Untersuchungsreise nach dem Tschadsee und in das innere Afrikas; erster Bericht von C.Richter, zweiter Bericht von T.E.Gumprecht.* – В., 1952. – S.182.

12. *Энштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. – М., 1961. – С.304.

13. *Бюттнер Т.* История Африки с древнейших времен / Пер. с нем. – М., 1981. – С.176.